

ЗАГАДКА ЧОРНОЇ ВОРОНИ

В.М. Грищенко

A riddle of the Carrion Crow. - V.N. Grishchenko. - Berkut. 17 (1-2). 2008. - H. Goebel (1879) has written about the Carrion Crow as a rare breeding species in former Uman district (west part of present Cherkasy region, central Ukraine). He found one nest with 4 eggs and two nests of mixed pairs with the Hooded Crow (3 and 4 eggs). In both mixed pairs females were Hooded Crows. Later the breeding Carrion Crows were never found in Ukraine. Only rare vagrants in west regions were registered. Moreover, even in Poland this bird was found on breeding in XIX cent. only once: in 1890 near Świdnica (Tomiałojć, Stawarczyk, 2003). Reliability of these data is discussed. A small insular area outside of main breeding range of European subspecies could arise as a result of its pulsation. Later the area has disappeared and was not discovered by other researchers. [Ukrainian].

Key words: Carrion Crow, *Corvus corone*, central Ukraine, fauna, distribution, history.

Address: V.N. Grishchenko, Kaniv Nature Reserve, 19000 Kaniv, Ukraine; e-mail: vgrishchenko@mail.ru.

Є види у фауні певних регіонів у тій чи іншій мірі загадкові. Наприклад, знахідка австралійського журавля (*Grus rubicundus*) в Якутії. Як свідчить напис на етикетці, птах був здобутий у 1880-х рр. під Якутськом. Яким чином цей журавель міг аж туди потрапити – незрозуміло (Судиловская, 1951). Виявилося, зрештою, що ця «сенсація» пов'язана скоріше всього з помилкою при етикетуванні колекції (Коблик і др., 2006).

Такою фауністичною загадкою є й історія з гніздуванням чорної ворони (*Corvus corone*) на території України у XIX ст*.

Чорна ворона має, як відомо, розірваний ареал – два підвиди поширені в Західній Європі й Азії. Європейський підвид *C. c. corone* на схід доходить до долини Ельби, Чехії, Австрії, Північно-Східної Італії. У місцях контактів чорної й сірої (*C. cornix*) ворон утворюються чітко виражені зони гібридизації з популяціями змішаного складу (Рустамов, 1954; Панов, 1989; Степанян, 1990; Glutz von Blotzheim, Bauer, 1993; Cramp et al., 1994).

* Думаю, що публікація по воронових Покуття (Гуль, Лемко, 2001), у якій говориться про чорну ворону як рідкісного гніздового і зимуючого виду Івано-Франківщини, особливих коментарів не потребує. Коли сенсаційні дані про знахідку 14 гнізд наводяться побіжно, ніби самі собою зрозумілі, виникають закономірні сумніви і в компетентності авторів, і в тому, що будь-які дослідження взагалі проводилися.

Г. Гебель (Goebel, 1879) у своїй праці про птахів Уманського округу (нинішня Західна Черкащина і частково південний захід Київщини) писав, що чорна ворона в регіоні досліджень – рідкісний гніздовий вид. Було знайдено лише одне гніздо з 4 яйцями, яке знаходилося на узліссі високоствольного лісу. Ще два гнізда з 3 і 4 яйцями належали змішаним парам із сірою вороною. Одне з них знаходилося на вербі в заплаві, інше – в саду на груші. В обох випадках сірі ворони були самками. Г. Бельке вказував чорну ворону для Поділля (Храневич, 1925). М.О. Мензбір (1895) наводить дані Г. Гебеля і припускає можливість гніздування чорної ворони також у Подільській губернії. М.О. Холодковський і А.О. Силантьєв (1901), очевидно базуючись на даних названих вище авторів, теж пишуть про те, що цей птах зустрічається у Київській і Подільській губерніях.

Коротко про джерела інформації. Густав Бельке (1810–1862) – натураліст-самоук, проводив дослідження природи в районі Кам'яця-Подільського в середині XIX ст., опублікував кілька наукових праць (див. Атемасова, Кривицький, 1999; Матвеев, 2003). Герман Гебель (1844–1910) працював лісничим в Умані у 1865–1875 рр., проводив дослідження орнітофауни, зібрав велику колекцію яєць. За результатами цієї роботи була опублікована широко відома праця про птахів Уманського округу. Згодом він жив у Петербурзі, проводив дослідження

на північному заході Росії і в Скандинавії (див. Атемасова, Кривицький, 1999; Бианки, 2000). До речі, Г. Гебель був першим, хто підняв питання про загибель птахів на дровах ліній зв'язку (Goebel, 1869).

Отже, окреслюється невеликий осередок гніздування чорної ворони в Центральній Україні. Загадка полягає в тому, що пізніше цього птаха в Україні на гніздуванні взагалі ніхто не знаходив. Причому територія Західної України була вивчена краще, ніж центральні та східні області, завдяки багаторічній роботі польських та австрійських зоологів, але там відмічалися лише рідкісні зальоти на схід до Житомира (Страутман, 1963). Більше того, навіть у Польщі, яка знаходиться до європейського ареалу чорної ворони значно ближче, ніж Україна, її знаходили на гніздуванні протягом XIX ст. лише раз на південному заході країни: у 1890 р. пара чорних ворон гніздилася біля Свидниці (Tomiałojć, Stawarczyk, 2003).

Звичайно, простіше всього відмахнутися від даних Г. Гебеля – мовляв, переплутав з чорними воронами молодих граків (*C. frugilegus*). Тим більше, що подібних казусів відомо немало. Так, саме завдяки невірному, а згодом неперевіреному визначенню чорна ворона неодноразово помилково включалася різними дослідниками до фауни Харківської губернії (Сомов, 1897). Але якщо гніздування пари граків, у якій обидва птахи ще не повністю перелиняли, до того ж не в колонії, хоч і малоймовірно, але теоретично можливе, то випадки гібридизації грака й сірої ворони науці просто невідомі (див. Панов, 1989; <http://www.bird-hybrids.com>). Як показали дослідження закономірностей гібридизації, частіше вона відбувається там, де один із двох видів є рідкісним, особливо якщо це периферія ареалу для однієї чи обох форм. Причому, рідкісний вид частіше представлений самцями (Randler, 2002, 2006). Саме це ми й бачимо в даних Г. Гебеля: чорна ворона – рідкісний птах, із трьох виявлених пар – дві змішані, в обох із них самки – сірі ворони.

Апріорі ж сумніватися в даних Г. Гебеля немає підстав. Зрештою мова йде не про роботу на кшталт горезвісної статті П.Г. Смеляненка (1916) про птахів Остерського повіту, яка містить численні ляпи й неточності, а про одне з перших капітальних регіональних зведень по орнітофауні України. Г. Гебель на час написання роботи по птахів Уманського округу був уже досвідченим зоологом, друкувався в німецьких і російських наукових журналах. Високо оцінив наукові заслуги Г. Гебеля С.О. Бутурлін (1910).

Можна припустити, що осередок гніздування чорної ворони в Україні утворився в результаті пульсації ареалу, але через деякий час зник, тому залишився не виявленим іншими дослідниками. Завдяки низькій чисельності та активній гібридизації угруповання чорної ворони досить швидко могло просто «розчинитися» у популяції сірої.

Інший варіант пояснення, хоч і менш вірогідний: у Центральній Україні до XIX ст. існував реліктовий залишок колись більш широкого ареалу чорної ворони.

Нічого неймовірного в появі такого «острівця» немає. Гнізда чорної ворони час від часу знаходять досить далеко від основного ареалу – в Польщі, Угорщині, Словаччині, Норвегії (Страутман, 1963; Glutz von Blotzheim, Bauer, 1993; Cramp et al., 1994; Magyar et al., 1998; Tomiałojć, Stawarczyk, 2003). Причому, що цікаво, зальоти чорної ворони в Польщі у XIX ст. реєструвалися частіше, ніж у XX ст. (Tomiałojć, Stawarczyk, 2003).

Ареали птахів досить динамічні, не можна розглядати їх лише в статичі. Протягом XX ст. ми були свідками численних таких змін: одні види зникали в місцях, де ще недавно були звичайними, інші розселялися, нерідко на значні відстані. Досить назвати дібровника (*Emberiza aureola*), садову горлицю (*Streptopelia decaocto*), сирійського дятла (*Dendrocopos syriacus*). А зовсім недавно відбувся «стрибок» білохвості чайки (*Vanellorchettusia leucura*) аж

із Передньої та Середньої Азії. І якщо її ареал повернеться до своїх колишніх меж, через сотню років повідомлення про гніздування цього виду на території України теж можуть здаватися неймовірними.

Можна навести приклад подібної фауністичної загадки, яку, проте, набагато легше розгадати завдяки більшій кількості даних. Західний соловейко (*Luscinia megarhynchos*) в Україні зараз поширений лише на півдні Криму та в західних областях (Фесенко, Бокотей, 2002; Гаврись, Боярчук, 2003), хоча в минулому його знаходили на гніздуванні на заході Черкащини (Goebel, 1879), біля Житомира (Бурчак-Абрамович, 1928), у західній частині Харківської губернії (Зарудный, 1892; Сомов, 1897). Така кардинальна зміна поширення пов'язана саме з пульсацією ареалу. У Центральній Європі з 1830 по 1920 рр. відбулося значне зниження чисельності та звуження ареалу, яке згодом змінилося черговим підйомом. Пов'язуються ці флуктуації перш за все зі змінами клімату (Grüll, Fracasso, 1997).

Неврахування динаміки ареалу західного соловейка неодноразово зіграло злий жарт з науковцями. Можна знайти діаметрально протилежні твердження в опублікованих майже одночасно роботах. Так, В.П. Храневич (1925) пише, що західний соловейко є звичайним гніздовим птахом Поділля. В той же час Л.О. Портенко (1928) його там взагалі не знайшов. Не згадує цього птаха й В.Ю. Герхнер (1928), який проводив дослідження у 1909 р. на заході Вінничини. Неважко зрозуміти причини цього: В.П. Храневич базувався на літературних даних, а Л.О. Портенко та В.Ю. Герхнер – на особистих спостереженнях.

Інший цікавий приклад – строкатий скеляр (*Monticola saxatilis*). Цього птаха не згадують ні Г. Бельке (Храневич, 1925), ні Г. Гебель (1879). Нема даних про гніздування його в Центральній Україні і у фауністичних зведеннях кінця XIX – початку XX ст. (Мензбир, 1895; Холодковский, Силантьев, 1901). Але вже у перші десятиліття XX ст. скеляр є звичайним видом Поділля, на

гніздуванні доходить до Житомира та Києва (Храневич, 1925; Бурчак-Абрамович, 1928; Музиченко, 1928; Шарлемань, 1936, 1938). Проходить ще кілька десятків років – і зараз строкатий скеляр в Україні лише рідкісний гніздовий вид Карпат та Криму (Пекло, 1994; Фесенко, Бокотей, 2002).

Г.П. Дементьев (1937) без будь-яких аргументів написав, що старі вказівки про гніздування чорної ворони в колишній Київській губернії є помилковими. Ніхто не наважився поставити під сумнів такий підхід, і протягом останніх десятиліть у фауністичних зведеннях говориться лише про рідкісні зальоти цього птаха у Західну Україну (Портенко, 1954; Рустамов, 1954; Воїнственський, Кістяківський, 1962; Иванов, 1976; Воїнственський, 1984; Степанян, 1990; Фесенко, Бокотей, 2002 та ін.). Більш коректним був, на мій погляд, М.В. Шарлемань (1938): він наводить дані Г. Гебеля, але зазначає, що після нього ніхто чорну ворону на території України не знаходив. Не піддавав сумніву інформацію Г. Гебеля і М.О. Мензбір (1895).

Звичайно, ми не зможемо остаточно вирішити загадку чорної ворони без додаткової інформації, а вона навряд чи з'явиться. Але й відкидати дані дослідників минулого тільки тому, що вони не вписуються в наші сьогоденні реалії, також не варто.

Подяка

Висловлюю щирі вдячність В.С. Фрідману (біологічний факультет Московського університету ім. М.В. Ломоносова) за консультації при написанні статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Атемасова Т.А., Кривицкий И.А. (Сост.) (1999): Орнитологи Украины. Библиографический справочник. Харьков. 1-286.
- Бианки В.В. (2000): Жизнь и увлечения Германа Гебеля. - Рус. орн. журн. Экспресс-вып. 103: 3-28.
- Бурчак-Абрамович М.О. (1928): Про де-яких цікавих птахів Волини. - Зб. праць Зоол. музею. 5: 213-224.
- Бутурлин С.А. (1910): Г.Ф. Гебель. Некролог. - Орнитол. вестн. 3: 159.

- Воїнственський М.А. (1984): Птахи. Київ: Рад. школа. 1-304.
- Воїнственський М.А., Кістяківський О.Б. (1962): Визначник птахів УРСР. Київ: Рад. школа. 1-372.
- Гавриць Г.Г., Боярчук В.П. (2003): Соловейко західний. - Птахи України під охороною Бернської конвенції. Київ. 318-319.
- Герхнер В.Ю. (1928): Матеріали до вивчення птахів Поділля. - Зб. праць Зоол. музею. 5: 151-192.
- Гуль И.Р., Лемко Т.М. (2001): Врановые Покутья. - Актуальные проблемы изучения и охраны птиц Вост. Европы и Сев. Азии. Казань: Матбугат йорты. 199-200.
- Дементьев Г.П. (1937): Воробьиные. - Полный определитель птиц СССР С.А. Бутурлина и Г.П. Дементьева. М.-Л.: КОИЗ. 4: 1-335.
- Емельяненко П.Г. (1916): Птицы Остерского уезда Черниговской губернии. - Птицеведение и птицеводство. 7 (3): 106-172.
- Зарудный Н. (1892): Птицы долины р. Орчика и окололежащей степи. - Мат-лы к познанию флоры и фауны Рос. Империи. 1: 138-155.
- Иванов А.И. (1976): Каталог птиц СССР. Л.: Наука. 1-276.
- Коблик Е.А., Редькин Я.А., Архипов В.Ю. (2006): Список птиц Российской Федерации. М.: КМК. 1-256.
- Матвеев М.Д. (2003): Орнітофауна Східного Поділля. - Пріоритети орнітологічних досліджень. Львів – Кам'янець-Подільський. 49-56.
- Мензбир М.А. (1895): Птицы России. М. 2: 1-1120.
- Музиченко О. (1928): До поширення та біології гірського дрозда (*Monticola saxatilis* (Linn)) на Україні. - Зб. праць Зоол. музею. 5: 171-175.
- Панов Е.Н. (1989): Гибридизация и этологическая изоляция у птиц. М.: Наука. 1-750.
- Пекло О.М. (1994): Кам'яний дрізд строкатий. - Червона книга України. Тваринний світ. Київ: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана. 369.
- Портенко Л.А. (1928): Очерк фауны птиц Подольской губернии. - Бюл. МОИП. Отд. биол. 37 (1-2): 92-204.
- Портенко Л.А. (1954): Птицы СССР. М.-Л.: АН СССР. 3: 1-256.
- Рустамов А.К. (1954): Семейство вороновые. - Птицы Советского Союза. М.: Сов. наука. 5: 13-104.
- Сомов Н.Н. (1897): Орнитологическая фауна Харьковской губернии. Харьков: Тип. А. Дарре. 1-680.
- Степанян Л.С. (1990): Конспект орнитологической фауны СССР. М.: Наука. 1-728.
- Страутман Ф.И. (1963): Птицы западных областей УССР. Львов: ЛГУ. 2: 1-182.
- Судиловская А.М. (1951): Отряд журавли. - Птицы Советского Союза. М.: Сов. наука. 2: 97-138.
- Фесенко Г.В., Бокотей А.А. (2002): Птахи фауни України (польовий визначник). Київ. 1-416.
- Храневич В. (1925): Птахи Поділля. Огляд систематичний. Вінниця. 1-72.
- Холодковский Н.А., Силантьев А.А. (1901): Птицы Европы. СПб.: Изд. А.Ф. Девриена. 1-636.
- Шарлемань М.В. (1936): Зоогеография УССР. Київ: АН УССР. 1-236.
- Шарлемань М.В. (1938): Птахи УРСР. Київ: АН УРСР. 1-129.
- Cramp S., Perrins C.M., Brooks D.J. (1994): Birds of Europe, the Middle East and North Africa. Oxford: Oxford Univ. Press. 8: 1-900.
- Goebel H. (1869): Der Telegraph als Feind der Zugvögel. - J. Orn. 17 (3): 194.
- Goebel H. (1879): Die Vögel des Kreises Uman, Gouvernment Kiew, mit besonderer Rücksicht auf ihre Zugverhältnisse und ihr Brutgeschäft. - Beitr. zur Kenntniss des Russ. Reiches und der angrenzender Länder Asiens. Zweite Folge. 2: 1-238.
- Glutz von Blotzheim U.N., Bauer K.M. (1993): Handbuch der Vögel Mitteleuropas. Wiesbaden: Aula-Verlag. 13: 1-2178.
- Grüll A., Fracasso G. (1997): Nightingale. - The EBCC Atlas of European Breeding Birds: Their Distribution and Abundance. London: T. & A.D. Poyser. 516-517.
- Magyar G., Hadarics T., Walicky Z., Schmidt A., Nagy T., Bancovics A. (1998): Nomenclator avium Hungarie. Budapest – Szeged. 1-202.
- Randler C. (2002): Avian hybridization, mixed pairing and female choice. - Animal Behav. 63 (1): 103-119.
- Randler C. (2006): Extrapair paternity and hybridization in birds. - J. Avian Biol. 37 (1): 1-5.
- Tomiałojć L., Stawarczyk T. (2003): Awifauna Polski. Rozmieszczenie, liczebność i zmiany. Wrocław: «pro Natura». 2: 441-870.

В.М. Грищенко,
Канівський заповідник, м. Канів,
19000, Черкаська обл.,
Україна (Ukraine).

18th International Conference of the European Bird Census Council “Monitoring, indicators and targets” will take place in Cáceres (Extremadura, Spain) 22–26 March 2010. Organizers: The European Bird Census Council (EBCC) and Spanish Ornithological Society (SEO/BirdLife).

This Conference will give the opportunity to share experiences and new research findings from bird population monitoring programmes, on the role of birds as bioindicators, their conservation status. It will include sessions, symposiums, poster sessions, workshops and round tables.

Details are available on the Conference website: <http://www.seo.org/ebcc2010>.